

Аллам берген алсын деп,
Ақ бесикке салсын деп.
Мойнымдағы маржаным,
Келешегім парлағым,
Ақ бесикте жатағой
Татлы уйқы татағой

- деп хәйийүлейди. Баланы бесикке бөлеп болып, ески ырымларға да исенім менен қарап баласын барынша қорғашлайды:

Балам жатсын бесикте,
Бәлеси қалсын есикте.

- деп хәр түрлі бәле қәтерден асырау үшін бул қатарларды да ыңылдап айтады.

Бесик жырын жырау арқалы, бесикти тәрбеткен ана баласына деген жыллы сезімлерін тағы да былайынша дауам еттире беріуі мүмкін:

Шаңарақтағы қурағым,
Айналайын шырағым,
Аспандағы жұлдызым,
Маңлайымда кундызым.
Балам менің ай мекен,
Шекер мекен пал мекен,
Қатарының алды болып,
Озып келер тай мекен.

ямаса
Хәйийү-хәйийү хәй қызым-ай,
Аспандағы ай қызым-ай,
Жағамдағы кундызым-ай,
Ақ бесигің жай қызым-ай.

Баласы тыныш шоршымай уйықлауы үшін дастығының астына нан, дуз, пышақ қойған. Бесикке сыңғырлауық ойыншықлар менен бирге тумар илдирип қойған. Бул хәрекеттер ананың перзентін қәуіп-қәтерсиз өсіуі үшін қорғанышы болып, хәйийү текстлерінде былайынша баянланады:

Балам менің уйықласын,
Периштелер қорғасын,
Пышақ кессін шайтанды,
Нан, дуз беріп ақлайын-ай.

- деп диний исенімдегі периштелерді шақырады, пышақты болса шайтан келе алмауы үшін қояды. Нан хәм дузды қарамағалық болып, қуа жолына қояды. Ана мұхаббаты перзенті үшін шексиз, бесик жырлары ананың мұхаббатынан ұсылай дәретилип бара береді.

Мақолада тақидланадики, она ўз оқ сути билан фарзандига ўз мұхаббатини ва меҳрини сингдиради. Она алласи бола тарбиясида қатта аҳамиятта эга. Мақола муаллифи кўпгина мисоллар воситасида она алласи фарзанднинг жисмоний ва маънавий баркамол ўсишига қатта таъсир этишини таъкидлайди.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о том, что вместе с материнским молоком мать впитывает в своего ребёнка любовь и заботу. Колыбельной песня матери играет большую роль в воспитании ребёнка. На основе примеров автор статьи показывает, что колыбельная оказывает большое влияние на дальнейшее гармоничное и духовное развитие ребёнка.

SUMMARY

In the article the author states, that together with mother's milk mother soaks in her child love and care. Mother's cradle song plays a great role in the education of a child. On the basis of examples the author proves that a cradle-song makes a great influence on further harmonious and spiritual development of a child.

TEJAMLILIK – TRANSPOZITSIYANI YUZAGA KELTIRUVCHI OMIL SIFATIDA

(Usmon Azim she'riyati misolida)

D.Islamova – o'qituvchi

Samarkand davlat universiteti

Tayanch so'zlar: transpozitsiya, ko'chish, leksema, tejamlilik, qisqalik, ixchamlilik, aniqlik va lo'ndalik.

Ключевые слова. транспозиция, конверсия, лексема, экономия, краткость, компактность, точность и долговечность.

Key words: transposition, conversion, lexeme, economy, brevity, compactness, accuracy and durability.

Tejamlilik ham transpozitsiya kabi tilda uchraydigan asosiy qonuniyatlardan biri hisoblanadi. Tejamlilik transpozitsiyaning bir ko'rinishi bo'lib, J.Eltazarov ta'kidlaganidek, so'z turkumlarining o'zaro ko'chishi aslida tejamlilikning semiotik va sintagmatik planda namoyon bo'lishi, deyish mumkin. So'z o'zining tipik sintaktik pozitsiyasidan chetlanishi natijasida gap tarkibida muqodoriy qisqaruvga yo'l ochishi va buning natijasida ko'chkin so'z

Ана болған ҳаял баласын қоршаған орталықтағы тәбият қубылысларына айға, күнге, жұлдызға, кундызға, гүлге, бүлбилге хәм т.б. затларға усатып еркелетеди. Оларды дизбеклеп уйқасқа түсиреди. Таяр бурыннан қәлиплесип бесик жырының ырғағына салып нама менен қосып атқарады. Бесик жырларындағы бул ұсыл көркем әдебиеттің ең ески жанры деп есапланатуғын синкретизм методын еске салады. Синкретизм – «сөз», «саз», «хәрекет»лердің биргеликте жәмлесип көркем дәретпенің атқарылуына байланыссыз қолланылған термин болып есапланады. Бесик тербетип хәйийүлер айтқан ана мұхаббаты ұсы бесик жырларына терең синдирилген. Ана ишки сезімлерін қосыққа айландырып бесик жырларын пайда еткен. Бесик жырлары тәбиятынан биз халық турмысының түрлі көринислерін көреміз. Ана мұхаббаты жыры арқалы келешек әулад хәққындағы халықтың тилек-әрманларын таныймыз. Миллий рухты бөбеклик шақлардан-ақ бойына синдиретуғын халықлық тәрбияның тәсири айрықша екенлигин биз бесик жырлары мысалынан көреміз. Бесик жырын тыңлап жатырған бала тынығып, шийрин уйқыға кетеди. Бала тоқ, тыныш, меҳирли орталық пенен тәмийинленгеннен соң оның рауажланыуы да күтә жақсы болады. Бесик жырын тыңлап өскен баланың есте сақлау қәбилетинің жақсы рауажланатуғынлығы илимде анық. Бесик жырын тыңлап, меҳирди алған жас әулад парасатлы, шыдамлы, меҳирли инсан болып қәлиплеседи. Баланы тәрбиялауда тийкар болған бесик жырларын бүгинги күнде де шаңарақта аналар жырлайды. Ана менен бала арасындағы байланыс бесик жырынанбасланады. Баланың аман өсиуінен баслап келешек өмирине деген тилеги, исенім, нийети бесик жырының тийкарғы сюжети болып хәр бир қосық куплеттери сулуы өрилген өрімдей болып, турады. Бесик жырының бул хызметі инсан өмирі дауамшысы болған перзент тәрбиясының әпиуайы ошақ басынан басланып, ұллы жәмийетлик, халықлық тәрбиялар менен барып уласады. Соның үшін да дана халқымыз «Болар бала бесиктен», «Бесик дүзелмей, ел дүзелмес» сыяқлы мақалаларды бийкарға айтпаған. «Ана бир қолы менен бесик тербетсе, бир қолы менен дүньяны тербетеди» деген ҳикметли сөзлерге жүгинсек ана меҳри, ана мұхаббаты жыры инсан үшін өмирлик рухый азық болады.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о том, что вместе с материнским молоком мать впитывает в своего ребёнка любовь и заботу. Колыбельной песня матери играет большую роль в воспитании ребёнка. На основе примеров автор статьи показывает, что колыбельная оказывает большое влияние на дальнейшее гармоничное и духовное развитие ребёнка.

SUMMARY

In the article the author states, that together with mother's milk mother soaks in her child love and care. Mother's cradle song plays a great role in the education of a child. On the basis of examples the author proves that a cradle-song makes a great influence on further harmonious and spiritual development of a child.

TEJAMLILIK – TRANSPOZITSIYANI YUZAGA KELTIRUVCHI OMIL SIFATIDA

(Usmon Azim she'riyati misolida)

D.Islamova – o'qituvchi

Samarkand davlat universiteti

Tayanch so'zlar: transpozitsiya, ko'chish, leksema, tejamlilik, qisqalik, ixchamlilik, aniqlik va lo'ndalik.

Ключевые слова. транспозиция, конверсия, лексема, экономия, краткость, компактность, точность и долговечность.

Key words: transposition, conversion, lexeme, economy, brevity, compactness, accuracy and durability.

nutqiy oqimdan chetlashtirilgan(tushirib qoldirilgan) boshqa bir so'zning semantik-funksional xususiyatlarini o'z ustiga olishi, davr o'tishi bilan hatto o'sha so'zni kommunikativ jarayondan siqib chiqarishi mumkin [3:119]. Va bu ko'chgan so'z o'z xususiyatini ham, boshqa birlik xususiyatini ham o'z zimmasiga olgani uchun, ma'no yana murakkablashdi [4].

Tejamlilik transpozitsiyada ko'p kuzatildi. Ayniqsa,

tilshunoslikda ma'no va mazmun jihatdan leksemalarni tejab qo'llash ixchamlikni yuzaga keltiradi. Ixchamlik esa, aniqlik va lo'ndalikni yuzaga keltiradi. Tejamlik va transpozitsiya o'zaro bir-biriga yaqin tushunchalar hisoblanadi.

Birliklarni tejab qo'llash badiiy asar tilida ayniqsa, she'riyatda ijodkorlar tomonidan keng qo'llaniladi. Bunda tejamkorlik, nafaqat estetik ta'sirchanlikni oshiradi, balki vazn tengligini saqlashga xizmat qiladi, hamda ohangdorlikni ta'minlaydi.

Biz tahlil qilmoqchi bo'lgan Usmon Azimning «Shuhrat aka xotirasiga» nomli she'ri umrboqiy mavzu, g'oya bilan sug'orilgan asardir. Unda inson va umr, abadiylik va o'tinchilik, hayotning achchiq haqiqati – hoki turob bo'lishga mahkum insoniyat qismati tasvirlangan [7:123] bo'lib, she'rni shoirning o'ziga xos poetik individual so'z qo'llash mahoratining yorqin namunasi sifatida baholash bilan birgalikda asarda substantivatsiyaning bir ko'rinishi bo'lgan leksik tejamlikning mukammal namunasini ham kuzatishimiz mumkin. Usmon Azim she'rda transpozitiv so'zlarni takror shaklda qo'llagan bo'lib, barchasi leksik tejamlikni yuzaga keltirgan. She'r jami 42 misradan iborat bo'lib, shundan 10 o'rinda leksik tejamlik kuzatiladi. Masalan,

Qator-qator, qator-qator, qator-qator,
Saf-saf bo'lib, saf-saf bo'lib, saf-saf bo'lib,
Afgor-afgor, afgor-afgor, afgor-afgor,
Yo'q-yo'q bo'lib, daf-daf bo'lib, hayf-hayf bo'lib –
Odamizot bu dunyodan o'tib borar.
Navbat bilan tizilganlar, tizilganlar
Ezganlaru ezmaganlar, ezilganlar;
«Xudo» degan; tangrini bir sezmaganlar –
Odamizot bu dunyodan o'tib borar. [5: 76].

Mazkur baddagi takror shaklda qo'llanilgan *tizilganlar*, *tizilganlar*, *ezganlaru*, *ezmaganlar*, *ezilganlar*, *ezilganlar* kabi transpozitiv birliklarni leksik tejamlikning yorqin namunasi deyish mumkin. Chunki jumlaning tarkibida mazkur birliklar atributiv vazifada kelmoqda. Atributiv vazifa esa, aniqlovchi aniqlanmish munosabatini talab qiladi. Aslida misralarda *ezilgan insonlar*, *tizilgan odamlar*, *ezgan odamlar*, *sezmagan insonlar* shaklida birikmali holatda qo'llanilishi lozim edi. She'riy misrada sifatdashning kategorial jihatdan o'zgarishi, boshqa vazifada qo'llanilishi kategorial ko'chishni, ya'ni morfologik transpozitsiyani yuzaga keltirgan. Misollarda aniqlovchi transpozitiv so'z, aniqlanmish esa tushirilgan so'z bo'lib, birikma o'rniga qo'llanilishi kuzatiladi. Yuqoridagi tizilganlar, tizilganlar, ezganlar-u ezmaganlar, ezilganlar misralarida «lar» ta'kidlash vazifasini o'z ustiga olgan.

Davlatmand-u xoru zorlar, bechoralar,
Dilu but-u, dili yo'g'-u, dilporalar,
Hukmfarmo poshshohlaru fuqarolar –
Odamizot bu dunyodan o'tib borar... [5:77].

Ushbu misralarda nafaqat so'z, balki morfologik kategoriya ko'plik qo'shimchasi «lar» ham tushub qolmoqda. Mazkur badda ham leksik tejamlikning namunasi sifatida *xoru zorlar*, *bechoralar* va *dilporalar* transpozitiv birliklarini keltirish mumkin. Keltirilgan

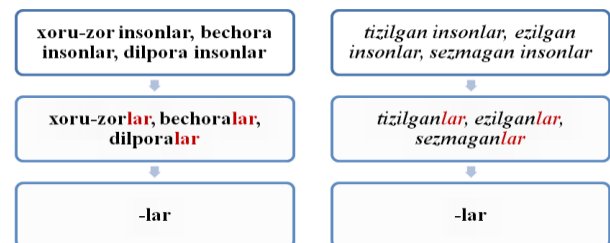
birliklarda ham yuqorida ta'kidlaganimizdek, aniqlovchi aniqlanmish munosabati mavjud bo'lib, misralarda xoru zor *insonlar*, *bechora insonlar*, *dilpora insonlar* shaklida birkmali qo'llanilishi lozim edi. Tejalish mazkur holatda ham, birikma o'rniga so'z holatida qo'llanilishida ko'rinadi.

She'riy misralarning barchasida sifatdash va sifatning kategorial jihatdan o'zgarishi, ya'ni *belgi* o'rniga *nom*, vazifasida qo'llanilishi kategorial ko'chishni yuzaga keltirgan bo'lsa, sintaktik jihatdan esa, *aniqlovchi* o'rniga *ega* vazifasida kelishini kuzatishimiz mumkin. Tilshunoslikda mazkur holat otlashish ya'ni, substantivatsiya deb nomlanadi. Uning maxsus belgi ko'rsatkichi $V > N$ (*verb-fe'l*; *noun-ot*) bo'lib, keltirilgan misollar funksional transpozitsiyaning namunasi hisoblanadi. Transpozitsiyada yasalish obyekt mavjud bo'lmaydi. Ular grammatik aloqaga kirishganidan so'nggina funksional transpozitsiya jarayonini sezish mumkin [6:13].

Shu bilan birgalikda she'riy matndagi shoir tomonidan qo'llanilgan tejamlik asosidagi transpozitiv so'zlarning barchasi o'tning grammatik kategoriyalaridan biri hisoblangan ko'plik shakli – *lar* ni olib, uyushib kelishi she'rning ohangdorligini, musiqiylikni hamda o'qishiligi ta'minlashi bilan birgalikda shoirning o'ziga xos individual uslubiy mahoratini ko'rsatib berishga xizmat qilib kelgan. Misollarning barchasida so'z birikmasi ifodalaydigan tushuncha ma'lum bir darajada torayib, so'z ifodalaydigan ma'no doirasiga kiritilgan. Grammatik aloqani esa, aniqlovchi aniqlanmish munosabatida ko'rish mumkin.

Masalan, *Navbat bilan tizilganlar, tizilganlar* [5:76].

So'z birikmasi – aniqlovchi - aniqlanmish - ma'no + aniqlanmish – lar - ma'no;

Xulosa qiladigan bo'lsak, Usmon Azimning mazkur she'rda qo'llanilgan transpozitiv so'zlar leksik tejamlikning yorqin namunasi sifatida yozuvchining o'ziga xos uslubini namoyon qiluvchi vositalardan biri bo'lgan transpozitiv birliklarni qo'llash mahoratining bir ko'rinishi sifatida ma'noni ixcham, qisqa, aniq va lo'nda ifodalab kelgan. Shu bilan birgalikda so'zlarni tejab qo'llash shoir tomonidan ifodalangan fikrlarning ma'nosiga ta'sir qilmasdan balki, shoirning o'ziga xos individual uslubini hamda maqsadini ta'sirchan va esda qolarli tarzda ifodalashga xizmat qiladi. She'rda takror shaklda qo'llanilgan transpozitiv so'zlar musiqiylikni, ohangdorlikni ta'minlash bilan birgalikda shoir asarlari tilining o'ziga xos xususiyatlarini ochib berishga hamda badiiy til vositalaridan foydalanish mahoratini namoyon qiluvchi vositadir.

Adabiyotlar

1. Doniyorov X., Yo'ldoshev B. Adabiy til va badiiy stil. -Toshkent: «Fan», 1988, 206-b.
2. Hojiev A. Lingvistik terminlarning izohli lug'ati. -Toshkent: «O'qituvchi», 1985, 164-b.
3. Eltazarov J. So'z turkumlari paradigmasidagi o'zaro aloqa hamda ko'chish hollari. -Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 2006, 170-b.
4. Eltazarov J. Tildagi tejamlik tamoyili va qisqaruv. Monografiya. –Samarqand: SamDU, 2004, 110-b.
5. Usmon Azim. Fonus. –Toshkent: «Sharq», 2010, 216-b.
6. Uralov A. O'zbek tili qo'shimchalari tizimida murakkab va kengaygan shakllar. Filol. fanlari bo'y. fal. dok. (PhD)diss. avtoref. –Toshkent: 2019, 47-b.
7. O.Yusupova O., Umirova S. Badiiy-estetik ifodada shakl va mazmun mutanosibligi. SamDU ilmiy tadqiqotlar axborotnomasi. –Samarqand: 2016, № 4. 123-126-b.

REZYUME

Maqolada O'zbekiston xalq shoiri Usmon Azim she'rlarida qo'llaniluvchi ayrim transpozitiv so'zlarning tejamlik tamoyili asosida ko'chish hollari tahlilga tortilgan.

В статье анализируются транспозитивные слова, которые использовались в лирической поэзии народного поэта Узбекистана Усмона Азима.

The author of the article analyzes the aspects of transformation as a result of speech economy of transpositive words, which were used in the language of lyrical poetry of the national poet of Uzbekistan Usmon Azim.

И.ЮСУПОВ ЛИРИКАСЫНДА ТУҰЫЛҒАН ЖЕР ТЕМАСЫ **Ж.О.Каниязова** - филология илимлери бойынша философия докторы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: лирика, кўшиқ, образ, лирик қахрамон, кушлар образи, символ, жанр, бадий шакл.

Ключевые слова: лирика, стих, образ, лирический герой, образ птицы, символ, жанр, художественная форма.

Key words: lyrics, poems, image, lyrical hero, image of a bird, symbol, genre, artistic form.

Шайыр И.Юсупов лирикасындағы тийкарғы темалардың бири – шайырдың туылған жер хаққындағы қосықтары болып, бул темада ең дәслеп 1940-жыллары «Ұатан» қосығын жазады. Ұатан хаққындағы қосықтары, сондай-ақ хәр бир қосығында туылған жерге сүйиспеншилик сезимлериниң сәулелениуи шайыр лирикасының тийкарғы өзгешеликлеринен бири деп қарасақ болады. Шайыр қайсы темада, қандай жанрда шығарма жаратса да, өзи туылған үлке турмысы, өз халқының тарийхы хәм бүгини менен тығыз байланыстырады. Шайырдың хәр қыйлы жыллары баспадан шыққан қосықлар топламларының хәр биринде ұатан, туылған жер, ел-халық темасындағы қосықтары бар. Соңғы дәуирде бул темадағы қосықтары жәмлестирилип, «Ұатан мухаббаты» (2016) деген атамада қосықлар топламы баспадан шықты.

Шайыр инсанның кеўлиндеги пәк сезимлерди өткир лиризм менен жеткерген. Қосықларын оқығанда, сөйлеп жүрип тил үйреткен, ес билдирип адам еткен, усы күнлерге жеткерген, туғылып - өскен ауылын, қәдирдан босаған, алтын уяң – шаңарағың, ата-ана, дос – яраның, бәрше-бәршеси көз алдыңа елеслейди. Қосықта лирикалық қахарманның кеўил толғаныслары хәр қандай оқыушының да жүрегин толқытпай қоймайды.

Туғыласаң десе маған жүз ирет,

Тек те усы жерде туғылар едим.

Жалаң аяқ май топырақты шаңғытып,

Барлық соқпағыннан жуғырар едим [6:79]

Мине, шайырдың туылған жерди көклерге көтериуши усындай романтикаға толы қатарлары да жағымлы, олардың барлығы киндик қан тамған топыраққа болған шексиз ықлас пенен ынтықлықтан туылған ойлар екенлиги белгили.

Шайырдың поэзиясынан орын алған айырым қосықлар бар. Оларда шайыр бирде-бир «Ұатан» сөзин ислетпестен, «ұатан» хәм туылған жерге мухаббат идеясын береди. Мысал ретинде шайырдың «Тийме оған» қосығын алып қарайық. Қосық тийкарынан, дидактикалық лириканың үлгисинде жазылған. Қосықтың мазмунына көре бир жас бала жерде ийреңлеп баратырған жыланды урмақшы болғанда лирикалық қахарман:

Тийме бала жыланға

Ийреңлеп баратырған

Жасау ушын булманда

Олдағы жаратылған.

Сениң ауылың болса,

Оның да Ұатаны бул

Ақсардың арасында

Хәз етип жатады бул...[7:77]

деп айта келип, хәттеки, жыланда да туылған жерге деген мухаббат бар деп жырлайды. Шайыр бул қосығында бир қанша прозаизмге берилсе де, өз киндик қаны тамған жерин айрықша сүйиспеншилик пафос пенен жырлайды.

Оқыу я пайда қуып

Кетерсең ер жеткенде

Ал, ол усында туғып

Өледи усы жерде...[7:77]

деген қатарларда болса туылған жерге деген садықлық сезимлери сәулеленеди.

Мысалы, Ұатан темасының қуслар образы арқалы ашып берилиуин алып қарайық. Шайыр «пошша торғай», «хәкке», «байыулы» сыяқлы қуслар образында Ұатанға садықлық, Ұатанды сүйиушилик сезимлерин бере алған. Себеби, бул қуслар образы теманы анық, тәсиршен, образлы етип жырлауға хызмет етеди. «Пошша торғай» қосығында:

Сайра, достым, әл хаўада пыр-пырлап,

Саз бенен сәубетсиз дәуран болды ма,

Сен көкте, мен жерде буншелли шырлап

Сүймегеннен соннан Ұатан болды ма?! [5:17]

Әдетте, пошша торғай өзи бир муштай ғана, жүдә нәзик болған қустың кишкене бир түри. Енди усы кишкене ғана қустың, кишкене ғана жүрегине дүньяларға татырлық, инсаниятқа үлги боларлық шексиз Ұатан мухаббатын жайғастыра алған. Өйткени, пошша торғай диң хаўаға көтерилип шыр-пыр болып, жән-тәни менен үзликсиз сайрап турар. Соншелли тоқтаусыз хәм күйип-писип сайрағанлықтан базада жүреги жарылып кетип набыт болып та қалар екен. Ол бийкарға сайрағаны жоқ, Ұатан ушын, туылған жер ушын сайрады. Күйип жанып сайрады. Бизде, Ұатан ушын күйип-жанып сүймесек, хызметинде демимиздиң соңына шекем тақ турмасак оннан Ұатан болар ма? деген идеяны кишкене қус-пошша торғай образы арқалы аңлатпақшыдай.

Буннан басқа шайырдың «Кегейли бойында» деп аталған қосығында да Ұатанға садықлық идеясын «хәкке» образы арқалы береди:

Қайсы бир қус излеп көлденең бахтын,

Кетсе-кетербесин қызыл қыяға.

Аш-тоғына көнип сен усы жақтың,

Кесте тигип отыра бер уяда...[5:17]

Мусылман халықларының түсинигинде «хәкке» унамсыз қус образы сыпатында сәулеленеди. Бул хәккында бир қанша фольклорлық шығармалар: эпсаналар, ертеклер дөретилген. Оған көре бир күни пайғамбар Мұхаммед алайхиссалам жаўдан қашып киятырып беркиниўге жер таппай киятырғанында алдынан үлкен терек шығады. Пайғамбар сол теректиң түбине кеўегине кирип жасырынып алады. Лекин пайғамбардың шекпениниң бир ушы теректиң сыртында қысылып қалып еди. Сонда хәкке келип буны шоқып, тартып изинен келген жаўларға бул жерде бир нәрсе бар деп айтып береди. Жаўлар пайғамбарды тутып алады хәм буннан гәзеппленген пайғамбар хәккени «илая аузыңнан туўғайсаң»- деп гарғайды. Соннан бери хәкке гарғыс алған қус есапланған. Бирақ, И.Юсупов хәкке образын жаратыўда өзгеше жол тутар. Оған басқаша көз қарастан қарап, унамлы баха береди. Әлемде қанша қуслар бар. Бирақ, олар ўақыт өтиуи менен гөззал үлкелерге, жыллы жақларға ушып кетеди. Ал, хәкке қыстың қанша суўық күнлерин басынан кеширсе де өз Ұатанының барына көнип мәңги жасайды. Бул қосықта хәкке образы садықлық хәм